

Васильєв Я. В.

доктор психологічних наук, професор
Чорноморський державний університет імені Петра Могили

ФУТУРРЕАЛЬНА ВІКОВА ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ТА САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

FUTURREALNY AGE PERIODIZATION DEVELOPMENT AND SELF-DEVELOPMENT

У статті запропоновано новий підхід до вікової періодизації психічного розвитку особистості, який спирається на футурреальний підхід у психології як орієнтацію особи на майбутнє. Розроблено методику дослідження цільової спрямованості особистості, яка дала змогу виявити психологічні особливості вікових періодів дорослої людини та процес саморозвитку протягом усього життя. Суть її полягає у тому, що людина завжди орієнтується на майбутнє і живе заради нього, виходячи з реальних ситуацій сучасності, незалежно від того, усвідомлює вона це чи ні. Одиницею психічної діяльності ми розглядаємо ситуацію, яка має зовнішні та внутрішні умови, до останніх умов належить інстанції «Я». Визнання такої одиниці психіки дає змогу всю життєдіяльність людини розглядати як послідовну зміну ситуацій, які змінюють одна одну. Це дає можливість експериментально досліджувати послідовні ситуації життя як цілісне явище.

Ключові слова: футурреальна психологія, фактори розвитку, провідна та фонові функції, саморозвиток особистості.

The article proposes a new approach to the age periodization of mental development of the individual, which is based on the futuristic approach in psychology as a person's orientation to the future. A method of studying the target orientation of the individual has been developed, which made it possible to identify the psychological features of the adult age periods and the process of self-development throughout life. Its essence is that a person always focuses on the future and lives for it, based on real situations of today, regardless of whether he realizes it or not. The unit of mental activity we consider the situation, which has external and internal conditions, the last conditions belong to the instance "I". Recognition of such a unit of the psyche makes it possible to consider all human life as a consistent change of situations that change each other. This makes it possible to experimentally investigate successive life situations as a holistic phenomenon.

Key words: futuristic psychology, factors of development, leading and background functions, self-development of personality.

Вступ. Метою вікових періодизацій є можливість передбачення етапів розвитку та саморозвитку особистості. Найбільш відомі періодизації дитячого віку Д.Б. Ельконіна [8], Ж. Піаже [6], З. Фрейда [7], дорослого віку – Е. Еріксона [9]. Ці періодизації відрізняються від інших тим, що в їх основу закладено певні теоретичні засади. Теорії, що були висунуті вказаними вище авторами: психосексуальна, інтелектуальна, провідної діяльності та епігенетична. Періодизації дитячого розвитку більш детально розроблені й спираються на великий фактичний матеріал, що у більшості випадків складається на основі спостережень. Періодизації дорослого віку не мають чітких теорій та поєднуються з дитячими віковими періодами у цілісну теоретичну концепцію. Також можна відзначити відсутність експериментальних досліджень, які б проводилися протягом усього життєвого шляху.

Мета статті – запропонувати новий підхід до вікової періодизації психічного розвитку особливості, котрий спирається на футурреальний підхід у психології як орієнтацію особи на майбутнє.

Виклад основного матеріалу. У теоретичну основу нашого дослідження покладена футурреальна функція психічної діяльності, яка була встановлена нами у попередніх дослідженнях [1; 2]. Суть її полягає у тому, що людина завжди орієнтується на

майбутнє і живе заради нього, виходячи з реальних ситуацій сучасності, незалежно від того, усвідомлює вона це чи ні. Одиницею психічної діяльності ми розглядаємо ситуацію, яка має зовнішні та внутрішні умови, до останніх умов належить інстанції «Я». Визнання такої одиниці психіки дає змогу всю життєдіяльність людини розглядати як послідовну зміну ситуацій, які змінюють одна одну. Це дає можливість експериментально досліджувати послідовні ситуації життя як цілісне явище.

Використання ситуаційного підходу у футурреальній психології дало нам змогу виявити просторово-часовий континуум психологічних ситуацій, який складається із чотирьох типів ситуацій: глибинного й актуального минулого, теперішнього та майбутнього часу. Відповідно до кожного типу ситуацій було встановлено чотири рівні ситуаційного процесу й інстанції «Я». Перший рівень – фундаментальний з інстанцією «глибинного Я», другий – ситуаційний рівень з інстанцією «актуального Я», третій – ситуаційний рівень з інстанцією «дійового Я» та четвертий рівень – надситуаційний з інстанцією «ідеального Я». Кожна ситуація проходить шлях від майбутньої до актуальної минулої крізь теперішній час, а згодом доходить до глибинного минулого та стає колективним несвідомим, досягає архетипу Самості, що дає змогу знайти себе та своє призначення у цьому світі.

З погляду психології часу наш просторово-часовий континуум дає змогу розглядати теперішній час як період появи у полі сприйняття особистості нової ситуації з майбутнього часу, до досягнення у неї певної мети та переходу ситуації в інстанцію актуального минулого. Але основну увагу нами було приділено ситуаціям майбутнього часу, тому що успіх у вирішенні ситуацій теперішнього часу залежить від можливості передбачати умови ситуацій майбутнього часу. Передбачення зовнішніх умов майбутніх ситуацій дає можливість ставити у них мету на основі переструктурування ситуацій теперішньої ситуації, що перейшла у ситуацію минулого часу. Таким чином, мета є тим ланцюгом, що пов'язує минуле та теперішнє з майбутнім.

Найважливішою ознакою ситуацій майбутнього часу є невизначеність їх зовнішніх умов. Тому при появі ситуацій майбутнього часу постійно з'являються проблемні ситуації більшою чи меншою мірою складності, від чого й залежить їх екстраполяція. На фізіологічному рівні такі умови викликають дію орієнтувального рефлексу. У зв'язку з тим, що цей рефлекс одночасно відноситься до безумовної й умовної рефлексорної діяльності, ми розглядаємо його як головний фізіологічний механізм розвитку особистості, тобто як автоматичну реакцію на невизначеність та новизну зовнішніх умов ситуацій. Тому ми пропонуємо розглядати його як третій основний інстинкт розвитку та зростання особистості. Цей інстинкт тісно пов'язаний із ситуаціями майбутнього часу й такий тип ситуацій фундаментальний у розвитку та саморозвитку особистості.

Цей фізіологічний механізм орієнтувально-дослідницького рефлексу забезпечує розвиток особи на свідомому та несвідомому рівні психічної діяльності, але головним чинником зростання і розвитку особистості, з нашої точки зору, є саморозвиток особистості. Вищим досягненням саморозвитку є формування потреби у самоактуалізації за А. Маслоу [4; 5]. Разом з тим, неможна обійти питання факторів розвитку особистості, які підтримуються багатьма психологами. Всі згодні з наявністю двох факторів – біологічного та соціального в загальному розвитку особистості, а психологічний фактор розглядається різними авторами по-різному, але в ньому психологічна сутність зберігається. Ми зберігаємо традиційну назву цих факторів, але доповнюємо їх зміст додатковими функціями.

Основною функцією біологічного фактора є підтримка життєдіяльності організму протягом усього життя. Цей фактор спирається на інстинкти самозбереження та продовження роду, які записані в генетичному плані. Крім того, велика кількість цілей ставиться свідомо, вони пов'язані з підтримкою здорового образу життя особи, а також цілі контролю за станом здоров'я. До біологічного фактора також відносяться задатки здібностей людини. Тому людина повинна спостерігати за їх першою появою, а потім за їх розвитком та вдосконаленням. Якщо вона не буде цього робити, то не зможе реалізувати себе, свою сутність, свою Самість. Після підтримки здоров'я – це одна з важливих цілей.

Функції соціального фактора полягають в отриманні та переробці інформації для засвоєння норм поведінки у суспільстві, спілкуванні та формуванні на цій основі мислення, свідомого сприйняття дійсності. З іншого боку, від соціального фактора розвитку залежать зовнішні умови життєвих ситуацій, які повинно створювати суспільство та держава, а особистість має робити усвідомлений вибір.

Психологічний фактор розвитку особистості пов'язаний з прийняттям важливих життєвих рішень, що впливають на вибір життєвого шляху, а також завдяки йому здійснюється самовизначення та постановка перспективних цілей, особливо в перехідні вікові періоди, коли особистості треба вибирати, як жити далі, куди повинен йти розвиток власної особистості, хоча людина не завжди може це усвідомлювати. Цей фактор є провідним та вирішальним у розвитку особистості відносно двох інших факторів розвитку. Від нього залежить активність суб'єкта – ті, які він ставить цілі в житті, який робить вибір в процесі вирішення життєвих та інших ситуацій. У процесі життя психіка розвивається за рахунок формування новоутворень, що приводить до вдосконалення особистості. Стають більш ефективними когнітивна, комунікативна, емоційно-вольова та інші сфери, що впливає на розвиток особистості в цілому. Йде комплексний розвиток людини за рахунок покращення усіх функцій психологічного фактора, поряд із соціальним та біологічним.

Таке трактування трьох факторів розвитку особистості привело нас до необхідності ввести дві окремі функції у кожному з трьох факторів – фонової та провідної. Фонова функція факторів розвитку людини пов'язана із засвоєнням сталих закономірностей та механізмів життєвого досвіду, яка виявлена у нагромаджених дослідженнях вікової психології та психології розвитку. Ми фоновий розвиток пов'язуємо з етапами оволодіння ситуаціями. Там, де провідним є біологічний фактор, на ситуативному рівні фонова функція забезпечує адаптацію та пристосування до нових ситуацій. Метод освоєння ситуацій є «методом спроб та помилок» з опорою на пам'ять і навички. Вищий етап оволодіння ситуаціями, де провідним є соціальний фактор розвитку, фонова функція спирається на осмислення й усвідомлення суттєвих ознак зовнішніх умов ситуацій. На цьому етапі провідним пізнавальним процесом є мислення. На надситуативному рівні розвитку особистості, де провідним є психологічний фактор, відбувається зняття засвоєних ситуацій та моделювання нових. Провідним пізнавальним процесом є уява та творчість. Надситуативний рівень, де головним є психологічний фактор, ми розглядаємо як перехідний віковий період від одного макроциклу до вищого.

Один віковий період, де провідним є один із трьох факторів, нами розглядається як мікроцикл. Три мікроцикла – біологічний, соціальний та психологічний, – які послідовно змінюють один одного, становлять один макроцикл процесу розвитку. Таких макроциклів було виявлено чотири на основі статистичного аналізу кривої Гаусса, яка охоплювала весь

життєвий цикл. Цей повний життєвий цикл був поділений нами за правилом «плюс – мінус трьох сигм», і на цій основі отримано чотири макроцикли: дитинство, юність, дорослість та зрілість.

Провідна функція факторів розвитку людини пов'язана із самостійною активністю людини у напрямі перспективного розвитку і саморозвитку, з метою розкриття свого призначення та реалізації його в задоволенні потреби у самоактуалізації. Ця функція відповідає за самостійне прийняття рішень у виборі цілей життя, шляхів їх досягнення на основі усвідомленого самовизначення своїх здібностей та інтересів, а також визначення сенсу життя у перспективі саморозвитку та самоактуалізації. Ця функція є провідною в усіх трьох факторах розвитку. Тому у нашій періодизації є чотири макроцикли та 12 вікових періодів (табл. 1).

З табл. 1 видно, що межі вікових періодів визначаються за формулою “ $n + 1$ ”, де “ n ” дорівнює розміру попереднього вікового періоду. Тепер послідовно розглянемо всі вікові періоди з народження до смерті. Ми зазначимо період, його вікові межі, вікову кризу, яка збігається з одним із трьох факторів розвитку, особливості провідної та фонові функції й новоутворення цього періоду.

Дитинство. Віковий період немовля починається з моменту його народження та закінчується в один рік. Виникає перша криза людини, котра відноситься до біологічного фактора – криза народження. Дитина народжується з комплексом безумовних рефлексів, які забезпечують їй виживання. Г. Крайг [3, с. 209] наводить у своїй праці класифікацію станів новонародженого, перелік й опис 13 рефлексів. У 5 місяців виникає сенсомоторний “акт захвату”, що вказує на першу самостійну цілеспрямовану дію та на виникнення близьких за віддаленістю цілей. Новоутвореннями цього віку – виникнення ходьби, поява до 10 слів й адекватне ситуаціям емоційне реагування.

Другий віковий період – раннє дитинство – починається з 1 року життя і завершується у 3 роки. У цей період провідним є соціальний фактор розвитку і тому виникає криза у соціальних відносинах між батьками та дитиною. Вона пов'язана із засвоєнням перших вимог до дитини від батьків з приводу дотримання гігієнічних норм, коли її навчають користуватися туалетними речами. Дитина оволодіває орудійними діями та досягає середніх за віддаленістю цілей, у склад яких входять слова мовлення, котре активно розвивається у цей період, та завдяки

якому формується сенсомоторний інтелект. Це відноситься до новоутворень цього віку.

У 3 роки дошкільний віковий період починається, закінчується у 6 років. Провідним у цьому віці є психологічний фактор. Розвиток дитини починається з кризи відкриття свого «Я», з появою таких фраз, як «я сам» та «я хочу», що є діагностичним маркером. Позитивним моментом цієї кризи є те, що дитина відкриває для себе власне «Я» як нову самостійну позицію дитини, а негативним – упертість стосовно дорослих. Діти відкривають наявність майбутнього часу, в ігровій формі моделюють майбутню діяльність дорослих та розвивають продуктивні види діяльності – малювання, спів тощо, що вказує на появу творчості при допомозі відтворювальної уяви. Вона також допомагає ставити дальні цілі, тому що це перехідний період і цілі вже зорієнтовані на моделювання майбутньої шкільної діяльності. У макроциклі дитинства, що закінчується у цьому віці, саморозвиток включає від народження до 3 років зовнішню презентацію саморозвитку, яку можуть спостерігати дорослі та робити висновки, а з 3 років починає формуватися внутрішня презентація саморозвитку, коли виникає внутрішній світ дитини.

Юність. Четвертий віковий період молодшого школяра починається із 6 років, з того часу коли дитина йде у школу, і закінчується у 10 років. Провідний фактор тут знову біологічний, що відкриває новий макроцикл юності. Оскільки він перший у цьому циклі, то в цей період головне підтримувати зрив'я школяра, щоб він вистояв у нових для себе умовах. Біологічна криза цього періоду пов'язана зі зміною зубів як маркера фізичного розвитку. За рахунок методу «спроб та помилок» та засвоєння дій «за зразками» запам'ятовується навчальна інформація на основі досягнення близьких цілей, але приблизно у 9 років з'являються три новоутворення: внутрішній план дій, довільність і рефлексія, тобто виникає стадія операційного мислення за Ж. Піаже, та закінчується формування внутрішньої презентації саморозвитку.

П'ятий – підлітковий віковий період починається у 10 років та продовжується до 15. Провідним є соціальний фактор, коли діти навчаються дорослості, а дорослі їм у цьому заважають, тому що хочуть, щоб вони залишалися дітьми, у чому і полягає криза цього віку. У дітей виникає інтерес до різних видів діяльності, у яких вони шукають себе, своє призначення, що визначає їх саморозвиток у цьому віці

Таблиця 1

Макроцикли та вікові періоди психічного розвитку особистості

Макроцикли			
Дитинство	Юність	Дорослість	Зрілість
немовля (0–1 рік); раннє дитинство (1–3 роки); дошкільник (3–6 років)	молодший школяр (6–10 років); підліток (10–15 років); юність (15–21 рік)	молодість (21–28 років); підорослішання (28–36 років); дорослість (36–45 років)	зрілість (45–55 років); похилий (55–66 років); старість (66–78 років і далі)

та завдяки чому вони самостверджуються у суспільстві однолітків у процесі спілкування. Новоутворенням цього віку, крім пошуків цікавої діяльності, є становлення абстрактного мислення, та віддалення цілей до середніх, у яких виникають вказівки на суттєві ознаки зовнішніх умов ситуацій або моральних суджень.

Шостий віковий період – юність, від 15 до 21 року, де провідним є психологічний фактор розвитку, отже, визначальним є вирішення особистісних проблем. Криза цього періоду – відкриття «Я» особи протилежної статі, яка викликає почуття любові. Це дає змогу змінити погляди на минуле життя та надихнути на перетворення себе, що може зробити тільки справжнє кохання. Юнак за рахунок цього відмовляється від підліткового егоцентризму та дивиться на світ «очима іншого». Він ставить дальні цілі, які спрямовані на самовизначення як процес саморозвитку, що дає можливість продовжити пошук цікавої діяльності, але тепер у майбутній професійній сфері.

Для того, щоб вивчати розвиток та саморозвиток особистості, нами була самостійно розроблена методика дослідження цільової спрямованості особистості, яка є проєктивною у вигляді незакінчених речень, що починаються фразами «я хочу...». За інструкцією таких речень пропонувалося завершити 20 за 10 хв. Досліджуваними були особи віком від 17 до 66 років [2]. За допомогою контент-аналізу у цільовій спрямованості особистості було виявлено сім сфер (табл. 2).

Як видно з табл. 2 у студентів юнацького віку на першому місці перебуває навчально-професійна сфера за абсолютним показником середніх арифметичних цілей ($x_{сер.} = 3,03$) серед усіх вікових періодів. Однак достовірна різниця є тільки з періодом зрілості, і зрозуміло чому. Цілі цієї сфери в основному середньої віддаленості від ситуацій теперішнього часу і вони спрямовані на бажання відмінно здати сесію, підготуватися до семінарських занять, стати гарним спеціалістом тощо. На другому місці перебуває самодіяльна сфера, яка в юнацькому віці має найбільш високі показники кількості цілей серед усіх вікових періодів. У цій сфері наявні цілі, які відносяться до хобі, діяльностей, пов'язаних з проведенням дозвілля, але змістовного, а не розважального характеру. Тому самодіяльна сфера розгля-

дається нами у широко-му значенні, а не тільки як заняття художньою самодіяльністю. Вона є яскравим проявом особливостей перехідного періоду, тому що у цей період відбувається розширення спектра дій особистості, яка шукає себе у різних сферах діяльності та проявляє інтерес до творчості й саморозвитку. Таке високе місце цієї сфери вказує також на провідний процес саморозвитку у цьому віці – самовизначення, але ми хочемо підкреслити, що коли особа тяжіє до саморозвитку, то процес самовизначення триває протягом усього життя.

Дорослість. Сьомий віковий період молодості триває від 21 року до 28 років. Провідним фактором цього періоду є біологічний фактор розвитку. У цьому періоді виникає криза біологічного характеру, яка пов'язана зі збереженням здоров'я для виконання репродуктивної функції. Можна констатувати, що період молодості найбільш здоровий період у житті людини. На першому місці у цьому віці стоїть дружня сфера, тому що адаптуючись до нових ситуацій макроциклу, молодим людям необхідна підтримка друзів у всіх сферах життя. Там, де провідним є біологічний фактор розвитку, завжди існує залежність від інших. У періоді немовля це була мати, а у періоді початкового навчання – перша вчителька. На її місці знаходиться особиста сфера цільової спрямованості, котра є індикатором біологічного фактора, для якого характерний егоцентризм особистості. У цьому віковому періоді провідними процесами саморозвитку є самореалізація та самовдосконалення.

Восьмий період подорослішання починається у 28 років і закінчується у 36. Статистично він припадає на середину життя у наших соціально-економічних умовах. Провідним фактором цього мікроциклу є соціальний фактор. Кризою цього періоду є соціальна криза перетину середини життя. Людині необхідно замислюватись над майбутнім. Далі вже мало перспектив, тому що може бути тільки погано, ніж краще. Такі песимістичні думки періодично виникають у кожного у цьому віці. У цільовій спрямованості на першому місці – сімейна сфера, на другому – навчально-професійна та на третьому – дружня. Усі ці три сфери відображають соціальний характер провідного фактора розвитку. Осмислення й усвідомлення кризи середини життя штовхає

Таблиця 2

Показники цільової спрямованості особистості у різних вікових періодах*

Сфери	Періоди					
	Юність	Молодість	Подорослішання	Дорослість	Зрілість	Похилий
Особиста	6,42	7,85	5,43	7,35	8,42	9,00
Інтимна	1,96	1,73	0,82	1,08	1,18	2,00
Сімейна	2,00	3,35	3,82	3,21	4,31	2,60
Дружня	1,01	1,52	1,13	0,13	0,84	0,60
Навчально-професійна	3,03	2,57	3,00	2,52	1,57	2,60
Суспільна	0,96	0,90	1,17	0,39	2,10	2,40
Самодіяльна	2,60	1,33	1,91	2,39	0,63	0,40

*Примітка. Достовірність розбіжності на рівні $P = 0,01$; $P = 0,05$ за критерієм Стьюдента.

представників цієї вікової групи до переходу до провідного процесу саморозвитку – самоактуалізації. Це і є новоутворенням цього віку і в цьому полягає вихід із кризи середини життя.

Дев'ятий віковий період дорослості починається у 36 років та продовжується до 45. Провідним фактором розвитку у цей період є психологічний фактор. У цей період виникає криза відкриття світу інших людей, які мають зразки референтності у суспільному житті та на цій основі відбувається переоцінка цінностей. На першому місці перебуває самодіяльна сфера, що характерно для перехідного періоду, та на другому місці – особиста сфера, тому що всі інші в цей період стають менш значущими. Відзначимо, що новоутворенням цього віку є потреби у самоактуалізації як процесу саморозвитку.

Зрілість. Десятий віковий період зрілості починається у 45 років та закінчується у 55. У цей період провідним є біологічний фактор розвитку особистості, з якого починається останній макроцикл. У цьому періоді відбувається біологічна криза, яка пов'язана зі спадом здоров'я. У цей час люди починають відчувати погіршення стану здоров'я, з'являються хронічні хвороби, загострюються захворювання, що були раніше. На першому місці перебуває сімейна сфера, а особиста на другому. Пріоритет цих двох сфер можна зрозуміти, тому що в цей час характер біологічного фактора спрямований на збереження здоров'я та спокою у житті. Самоактуалізація стає провідним процесом саморозвитку у цьому віці як продовження акценту попереднього вікового

періоду, за рахунок зниження кількості цілей на процесі самовизначення та самовдосконалення – це і є новоутворенням цього віку.

Одинадцятий віковий період – похилий вік – починається у 55 років та закінчується у 66. Провідним фактором розвитку у цей період є соціальний фактор. У цьому віковому періоді соціальною кризою є вихід на пенсію. На першому місці перебуває особиста сфера, а на другому – суспільна, тому що люди у цьому віці піклуються про здоров'я та передають досвід наступному поколінню. Саморозвиток особистості має важливу особливість – ті, хто живе дальніми та високими цілями продовжують спиратись на потребу в самоактуалізації, а ті, хто відходить від них, впадає у відчай.

Дванадцятий віковий період – *старість* – продовжується від 66 до 78 років і далі. Провідним фактором розвитку є психологічний. Криза полягає у гідній зустрічі зі смертю. У цьому віці, як і у попередньому, все залежить від процесу самоактуалізації. Якщо він триває – людина зустрічає смерть з оптимізмом, а якщо ні, то із жахом.

Висновки. У статті запропоновано новий підхід до вікової періодизації психічного розвитку особистості, який спирається на футурреальний підхід у психології як орієнтацію на майбутнє. Провідною ланкою між теперішнім часом і майбутнім є цілі. Розроблено самостійну методику цільової спрямованості особистості, яка дала змогу виявити психологічні особливості вікових періодів дорослої людини та процес саморозвитку протягом усього життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Васильев Я.В. Уровневая структура психологии. Николаев : Илион, 2005. 270 с.
2. Васильев Я.В. Футурреальная психология личности. Николаев : Илион, 2007. 518 с.
3. Крайг Г. Психология развития. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 992 с.
4. Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 325 с.
5. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. Москва : Смысл, 1999. 425 с.
6. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Москва : Просвещение, 1960. 659 с.
7. Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности. Київ : Здоров'я, 144 с.
8. Эльконин Д.Б. Природа детства и его периодизация / Д.Б. Эльконин. Избранные психологические труды. Москва : Педагогика, 1989. С. 25–121.
9. Эриксон Э. Детство и общество. Санкт-Петербург : Речь, 2002. 416 с.